

УДК 930.25(438)“1918/1939”

Томаш МАТУШАК*

ДЕРЖАВНІ АРХІВИ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ¹

Висвітлено діяльність польських архівістів, спрямовану на створення централізованої мережі державних архівів після здобуття Польщею незалежності. Перші ініціативи в архівній сфері, що з'явилися в Польщі під час Першої Світової війни, знайшли своє відображення в низці законодавчих актів. У цих актах відображено структуру і завдання централізованої архівної мережі і підпорядкування архівів. Рескрипт Ради Регентства, опублікований 31 липня 1918 р., тобто ще до формального відновлення незалежності Польщі, був підданий критиці в історичному й архівному середовищі, насамперед його критикував професор Теодор Вежбовський. Відтак, 7 лютого 1919 р. на його заміну було видано “Декрет про організацію державних архівів і опіку над архівними матеріалами”. До 29 березня 1951 р. Декрет був основним законодавчим актом в архівній сфері, що врегульовував важливі питання діяльності архівів П Польської Республіки. Декрет доповнювали численні правила й керівні принципи, розроблені Міністерством духовних справ і народної освіти, якому підпорядковувався Відділ Державних Архівів. Цей орган керував державними архівами, вирішував питання їх організації, планування завдань і бюджету. Разом із ним була заснована Архівна Рада – незалежний консультативний орган, члени якого обиралися на трирічний термін. У статті, на підставі зазначених правових актів, автор висвітлив численні правові, організаційні та фінансові проблеми, з якими стикалися державні архіви в своїй діяльності. Автор опирався на багату літературу зі зазначеної теми, долучив самостійно розроблені діаграми, графіки і таблиці, що ілюструють питання, обговорювані в тексті статті.

Ключові слова: Державні архіви П Речі Посполитої; Декрет про організацію державних архівів і опіку над архівними матеріалами; Відділ Державних Архівів у Польщі.

Засади сучасної національної державної архівної служби Республіки Польща закладено ще під час Першої світової війни. Вже тоді органи, що перебували під управлінням поляків, намагалися брати під свою опіку архіви та їхні фонди, а коли це ставало неможливим, принаймні,

---

* *Матушак Томаш* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву в Пьотркуві Трибунальському (Республіка Польща).

хоча б забезпечувати збереження документів, залишених окупаційною владою без належного догляду. Яскравим прикладом вжитих зусиль є діяльність Громадянського Комітету м. Варшави, спрямована на врятування від знищення варшавських архівів (1915 р.)². У квітні 1917 р. Політичним Департаментом Тимчасової Державної Ради (далі – Державна Рада) була створена Архівна Комісія, до складу якої входили видатні варшавські історики³. Дев'ять засідань Комісії присвячувалися вирішенню проблем, пов'язаних із реєстрацією архівів, розташованих на польських землях, підготовкою до ревіндикації⁴ фондів, вивезених загарбниками, розробленням законопроекту архівного статуту та інших нормативних актів⁵. Про підготовлені в ті часи проекти висловили свою думку відомі архівісти та історики, у т. ч.: Владислав Семкович, Теодор Вежбовський і Станіслав Кутжеба. Проекти юридичних актів і примітки до них пізніше було використано під час розроблення архівних правил, виданих Міністерством духовних справ і народної освіти (далі – Міністерство духовних справ).

Після розпуску Державної Ради і заміни її 12 вересня 1917 р. на Регентську Раду, Архівну Комісію підпорядкували реорганізованому Міністерству духовних справ⁶. Затим у січні 1918 р. на базі Комісії був створений Сектор, а місяцем пізніше – Відділ державних архівів (далі – ВДА). Втім, ВДА почав свою діяльність з 10 квітня 1918 р.⁷, очолив його Стефан Еренкреutz. Разом із ВДА був створений консультативний орган – Архівна Рада, до якої увійшли представники архівів, університетів і окремих міністерств⁸.

Основна діяльність ВДА зосереджувалася на двох основних напрямках, а саме: на розробленні першого закону з організації мережі державних архівів і визначення норм, якими могли б керуватися польські архівісти при прийманні під свою опіку архівних установ і фондів, що перебували на той час ще в руках німецьких і австро-угорських окупантів⁹. Крім цього, співробітникам ВДА доводилося піклуватися про документи, що зберігалися в провінціях, забезпечувати правовий захист архівних документів на польських землях і приймання, наскільки це було можливим, документів, залишених німецькими та австрійськими органами управління.

Результатом проведеної раніше роботи став Рескрипт Регентської Ради від 31 липня 1918 р. “Про організацію державних архівів і опіку над архівними матеріалами”. Текст Рескрипту, опублікований в “*Monitorse Polskim*” 7 серпня 1918 р. (№ 116), вже через тиждень підпав під критику Теодора Вежбовського. Його критичні зауваження спричинили жваве обговорення Рескрипту й листування між різними зацікавленими сторонами¹⁰. До дискусії долучилися ВДА, Бюро Президії Ради Міністрів, редакція “*Dziennika Praw Państwa Polskiego*” (“Офіційного вісника законів Держави Польської”, далі – “DPPP”) та Цивільна

канцелярія Начальника Держави. Разом із Рескриптом, під час дискусії обговорювалося питання про місце державних архівів у структурі освітянського відомства, позаяк саме Міністру духовних справ довірили найвищу владу над цими специфічними установами¹¹. Незважаючи на певні недоліки першого архівного акта, що регулював основні питання архівів і їх організації, в ньому було приділено увагу всім нагальним проблемам, що виникали на той час у діяльності архівів.

У першій главі Рескрипту ВДА визначався вищим органом у системі державних архівів (гл. 1, ст. 2), окреслювалися завдання й компетенція Архівної Ради (гл. 9)¹². Всі інші глави, крім десятої (перехідні положення), присвячувалися завданням і повноваженням державних архівів у сфері забезпечення збереженості і використання архівних документів. Віддавалося належне проблемам ревіндикації архівних документів, що належали Польській Державі і знаходилися поза її межами, а також подоланню проблеми нестачі кваліфікованих архівістів. У системі державних архівів планувалося (стаття 44) створення п'яти центральних архівів у Варшаві (Головний архів давніх актів, Архів давніх актів, Казначейський Архів, Архів Міністерства духовних справ і народної освіти, Військовий Архів) і трьох місцевих архівів: в Любліні, Пьотркуві й Плоцьку¹³. Незважаючи на в цілому корисні положення Рескрипту, не вистачало коштів на його впровадження в життя. Міністерство духовних справ в листі від 31 серпня 1918 р. звернулося до Президента Ради Міністрів із проханням про виділення додаткового фінансування в сумі 28 тис. 590 німецьких марок (DM). Уважалося, що цих коштів вистачило б на покриття витрат, пов'язаних з організацією та налагодженням діяльності архівів у Любліні та Пьотркуві, а також для забезпечення збереженості архівних документів в інших місцях, у період з 1 вересня по 31 грудня 1918 р. Для Пьотркувського архіву на цей період планувалося виділити суму в 9 тис. 25 DM, а для архіву в Любліні – 9 тис. 65 DM¹⁴. Ці суми не були такими вже й великими для забезпечення функціонування шойно заснованих архівних установ. Однак, через відсутність архівних джерел важко дійти висновку про те, чи була ця сума насправді достатньою для покриття всіх витрат. Створені в діяльності ВДА документи були майже повністю знищені під час воєнних подій у вересні 1939 р. Дослідникам залишилися лише документи окремих архівів, які опосередковано надають відповідь на це питання¹⁵. Під час складання бюджетів архівів закладався приблизно такий рівень оплати праці співробітників ВДА (*див.* табл. 1)¹⁶.

Таблиця 1

**Запланований рівень оплати праці службовців
Відділу Державних Архівів**

Посада	Категорія оплати службовця	Оклад
Міністерський радник	V b	1000 DM
Доповідач	VII	700 DM
Об'їзний архівіст	VII	700 DM
Архівний асистент	IX	400 DM
Помічник секретаря	X	300 DM

Джерело: Авторський аналіз на підставі AAN, PRM, cz. II, nr zeszp. 8, sygn. 77, k. 33.

Як уже згадувалося вище, Рескрипт був підданий критиці, а швидка зміна політичної ситуації стала причиною, з якої його не було повністю впроваджено. Однак, це був перший юридичний акт в історії країни, що врегулював діяльність державних архівів в особливих умовах народження державності.

Черговим юридичним актом, який тривалий час регулював діяльність державних архівів Польщі, став Декрет від 7 лютого 1919 р. “Про організацію державних архівів і опіку над архівними матеріалами” (“DPPP”, № 14, ст. 182)¹⁷. Цей Декрет був правовою базою організації та функціонування архівів у Польщі до 1951 р. Незважаючи на заклик Теодора Вежбовського щодо організації широкого обговорення архівістами та істориками тексту нового законопроекту, положення Декрету, його прийняття й впровадження в життя перетиналися з раніше прийнятим Рескриптом. В Декреті були зроблені лише найнеобхідніші поправки, що витікали зі зміни політичної ситуації після 11 листопада 1918 р.¹⁸

Декрет поділявся на десять глав, присвячених конкретним питанням, пов'язаним з організацією архівної мережі та її функціонуванням¹⁹. У першій главі визначалися повноваження ВДА. Він підпорядковувався безпосередньо Міністру духовних справ і народної освіти як самостійна структурна частина цього Міністерства. Коло завдань, над якими мав працювати ВДА, включало:

- управління державними архівами;
- технічні і науково-дослідні роботи, спрямовані на відновлення та підтримання в задовільному стані архівних документів, що належали громадським, міським, гмінним установам тощо;

– роботи зі захисту і запобігання руйнуванню архівних пам'яток старовини на батьківщині;

– консультування і надання допомоги в сфері зберігання та захисту пам'яток, що представляли історичну цінність і перебували в приватному володінні;

– ревіндикацію архівних документів, які належали Польській Державі і перебували поза її межами²⁰.

Відповідно до Декрету, ВДА здійснював контроль за діяльністю архівів, зокрема під час розроблення проектів бюджетів архівів і використання бюджетних коштів; пропонував Міністру духовних справ кандидатури архівістів на призначення в архіви, розробляв для державних архівів внутрішні нормативи (статути та інструкції), а також виступав з ініціативою публікації видань архівної тематики. Начальник ВДА справляв значний вплив на формування кадрового складу архівів і розподіл бюджетних коштів.

Друга глава Декрету присвячувалася державним архівам. До їхніх завдань як державних установ у першу чергу належали:

– зберігання архівних документів, пов'язаних із функціонуванням державних установ, церковної влади і релігійних організацій, установ і державних корпорацій, а також колишніх російських державних органів та органів окупаційної влади;

– збирання і зберігання всіх історичних рукописів з історії та культурного розвитку Польщі;

– виконання будь-якого роду запитів і пошуків в архівних фондах для задоволення потреб державних установ і приватних осіб, а також виготовлення копій, витягів і здійснення перекладів документів у залежності від запиту;

– співпраця в сфері реалізації дослідницьких проектів наукового характеру²¹.

Три наступні глави Декрету висвітлювали питання, пов'язані з виконанням ВДА і підлеглими йому державними архівами науково-технічних робіт зі забезпечення збереженості архівів і архівних колекцій, які перебували в розпорядженні громадських, міських і гмінних установ; визначали повноваження в сфері архівного контролю над діловодством і архівами діючих установ. В п'ятій главі розглядалися основні положення, пов'язані з ревіндикацією архівних зібрань, а також збереженням історичних пам'яток старовини і продовженням робіт, спрямованих на запобігання руйнуванню та консервацію архівних документів, що зберігалися як в державних установах, так і у приватних осіб.

Шоста, сьома і восьма глави Декрету цілком присвячувалися питанням, що стосувалися кадрів державних архівів, ієрархії чиновницьких посад, сфери завдань і компетенції об'їзних архівістів, а також функціонування Кваліфікаційної комісії при ВДА.

Відповідно до Декрету створювався консультативний орган – Архівна Рада, подібний до того, що був заснований згідно з Рескриптом. У порівнянні з іншими питаннями, завданням, організацією і діяльністю Архівної Ради в Декреті приділено більшу увагу: вони описані у тринадцяти статтях, розділених на три основні групи. Згідно з Декретом, до складу Архівної Ради входили: Міністр духовних справ (голова Ради), начальник ВДА, директори державних архівів, представники окремих відомств, а також церковної влади. Крім них, Міністром духовних справ за рекомендацією начальника ВДА до Ради на п'ятирічний термін призначалися дванадцять членів (максимальне число). Вони обиралися серед заслужених в архівній галузі практиків або вчених із великим досвідом наукових досліджень в архівах. До завдань Ради належали: участь у розробленні нових діловодних і архівних правил, професійна підготовка архівних кадрів і сприяння контактам з іншими архівами та міністерствами²².

Десята глава Декрету визначала перехідні положення. Хоча ця глава була останньою, але з точки зору мережевих державних архівів II Речі Посполитої (далі – II РП) вона є найцікавішою. На момент прийняття Декрету ВДА формально підпорядковувалися такі державні архіви: у Варшаві – Головний архів давніх актів, Архів давніх актів, Казначейський Архів, Архів Міністерства духовних справ і народної освіти, Військовий Архів, а також архіви в Любліні, Пьотркуві, Плоцьку і Львові²³. Відповідно до статті 44, Міністру духовних справ належало право видавати постанови, які стосувалися у т. ч. й архівів у Львові та Кракові, і які на практиці ще не перебували під контролем ВДА. Остання стаття (ст. 46) врегульовувала питання архівних документів, залишених російською та окупаційною владою. Планувалося, що вони будуть включені в уже наявні фонди існуючих архівних установ або увійдуть до складу фондів новостворених архівів. Передбачалася також можливість, за якої ці документи в разі потреби могли б спрямовуватися для подальшого використання до відповідних органів і державних установ. Це було розумним рішенням, позаяк низка польських установ продовжувала виконувати завдання своїх попередників – окупаційної влади і, таким чином, була правонаступником їхніх документів.

Значення Декрету для польської архівної служби було і залишається донині величезним. Варто підкреслити, що як перший юридичний акт – Рескрипт (липень 1918 р.), так і відтворений з незначними поправками Декрет (лютий 1919 р.), побачили світ ще під час німецької окупації. Можна припустити, що централізована форма управління архівами за прикладом німецької та французької моделей була настільки простою і зручною, що в момент формування, практично з нуля, мережі польських архівів саме ця форма управління була обрана за своєю рідну “золоту середину”, щоб привести до уніфікації організацію архівів і способів їх

функціонування. Централізація створювала також вигідні умови для вирішення важливих і актуальних проблем, з якими зустрічалися державні архіви. Варто додати, що мережа архівів фактично виникла на пустому місці – без необхідних приміщень, кваліфікованого персоналу, за умов часткової втрати архівних документів і відсутності порядку. Іншим негативним чинником, що впливав на архіви, були збройні конфлікти, в яких молода Польська Держава вимушено брала участь.

За тих історичних умов деякі нагальні питання архівів ставилися на порядок денний і вимагали прийняття конкретних виконавчих актів, утім, велика кількість важливих питань взагалі не порушувалася. Перебування архівів у відомстві освіти не було до кінця вдалим рішенням, але на його виникнення вплинули політичні міркування. Незважаючи на ці недоліки, Декрет був надзвичайно важливим юридичним актом, який дозволив вирішити основні проблеми організації і функціонування державних архівів як під час II РП, так і в перші роки після Другої Світової війни (до 29 березня 1951 р.).

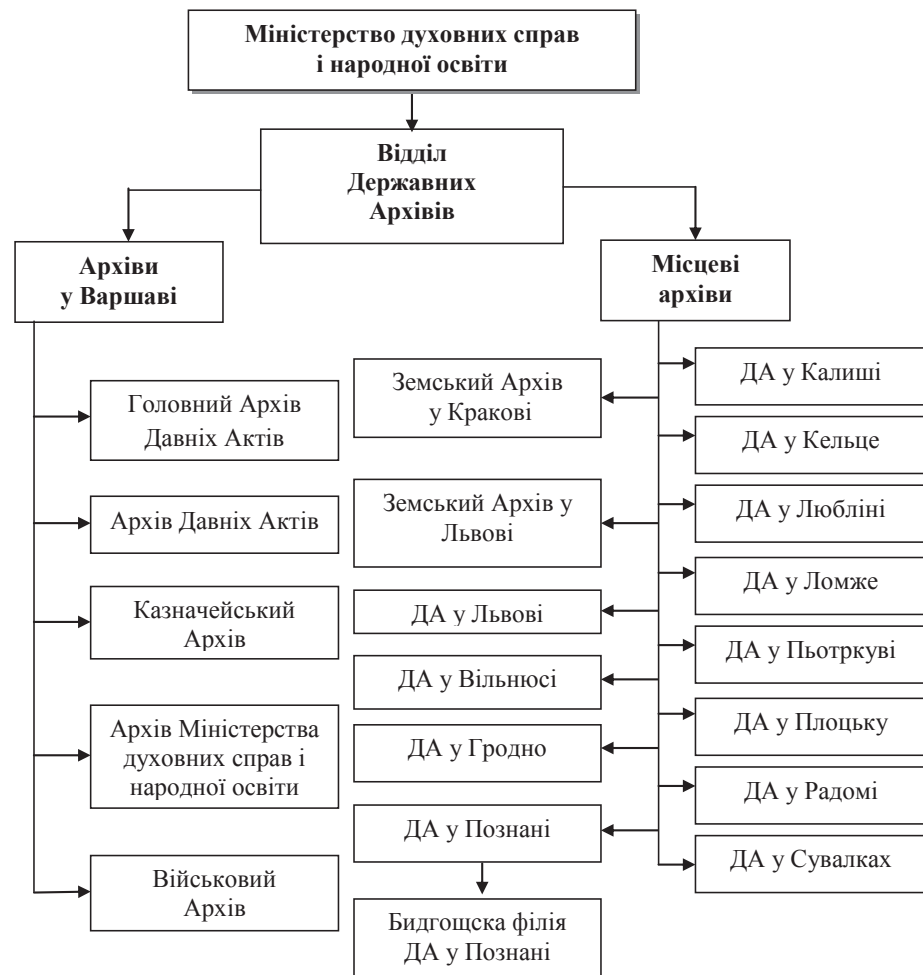
Мережа державних архівів у Польщі, формування якої спиралося на засадничі принципи Декрету від 7 лютого 1919 р., створювалася поступово. Спочатку до неї було включено вже діючі державні архіви, згадані в Декреті, насамперед ті, що знаходилися у Варшаві. Перші державні архіви засновувалися у великих містах – столицях губерній колишнього Царства Польського. Таке розташування забезпечувало збереженість архівів ліквідованих установ російської адміністрації²⁴.

Подальше розширення архівної мережі відбувалося шляхом поступового приєднання архівів, що мали історичну цінність і до недавнього часу перебували поза межами Польської Держави. Спочатку в архівну мережу були включені архіви, розташовані на території колишньої Галичини. Восени 1919 р. було перебрано управління Крайовим архівом земських і гродських актів у Львові, а також Крайовим архівом земських і гродських актів у Кракові. Їх назвали “земськими архівами”. Відтак, у Львові одночасно працювали дві установи під управлінням ВДА, а саме згадані в Декреті від 7 лютого 1919 р. земський і державний архіви. Потім були приєднані архіви, що раніше підпорядковувалися Головному управлінню державних архівів колишнього Пруського округу. З 1 січня 1922 р. під управління ВДА увійшов колишній пруський Державний архів у Познані. Роком пізніше, а саме 1 січня 1923 р., було перебрано керівництво над архівами, розташованими на Східних Кресах. Це було пов’язано з ліквідацією політичної та адміністративної автономії Серединної Литви²⁵. Завдяки цьому ВДА прийняв, нарешті, під своє управління державні архіви у Вільнюсі та Гродно. Заключний крок у створенні архівної мережі відбувся 1 січня 1924 р., коли Міністерство сільського господарства і аграрних реформ передало ВДА архів колишнього Управління комісії в Бидгощі. На його основі була заснована філія Державного архіву в Познані²⁶. У той же час

архівна мережа поповнювалася архівними установами, що перебували на стадії організації, а саме архівами в Любліні, Плоцьку, Пьотркуві, Калиші, Ломже, Кельце, Радомі і Сувалках. Утім, спочатку запланований архів у Луцьку так і не був створений. Станом на 1 січня 1924 р. мережа державних архівів у Польщі налічувала 20 архівних установ під безпосереднім керівництвом ВДА. Двадцять першим архівом мала стати Гданська філія Поморського архіву, але у зв'язку зі складною політичною ситуацією, пов'язаною з функціонуванням “Вільного міста Данцига”, його реорганізували в архівний сектор при Управлінні Генерального комісара Республіки Польща. В кінцевому результаті ця архівна установа так і не перейшла в підпорядкування ВДА²⁷. Структура мережі державних архівів станом на січень 1924 р. представлена на Схемі 1.

Схема 1

Організація мережі державних архівів у 1924 р.

Джерело: Авторська розробка.

Незалежно від мережі державних архівів, які у всіх справах, що стосувалися їхньої роботи, підпорядковувалися безпосередньо ВДА, функціонували й інші архіви: міські, церковні та монастирські, вищих навчальних закладів (університетів і політехнічних інститутів), громадських організацій і товариств, а також приватні архіви. Ці архіви відрізнялися від типових державних архівів за своєю організацією. Незважаючи на це, документи, котрі вони зберігали, мали величезну історичну цінність і містили багатющу інформацію²⁸. У більшості випадків у таких архівах працював висококваліфікований персонал із архівною та історичною освітою. Державні архіви підтримували з низкою цих архівів наукові контакти²⁹.

Крім основного юридичного акту, котрим був Декрет від лютого 1919 р., діяльність державних архівів регулювали й інші нормативні документи, розроблені і введені в дію Міністерством духовних справ. Вони доповнювали і розширювали положення Декрету, висвітлювали і визначали методичні норми, що застосовувалися під час розроблення архівних документів. Ними регулювалася також більшість питань, пов'язаних із діяльністю архівів у частині управління та завідуння господарством³⁰.

Положення, викладені в цих нормативних актах, розширювали функції архівів, насамперед у сфері доступу до архівних документів. Іншим завданням державних архівів був, за сучасною архівною термінологією, архівний контроль за архівами діючих установ і діловодством у державних адміністраціях. Через брак персоналу, виконання цього завдання покладалося на об'їзних архівістів. Проте здійснення контролю у такий спосіб не виправдалося на практиці³¹. Розширення завдань архівів у частині контролю призвело до зниження рівня розроблення архівних документів і показників із комплектування архівів, позаяк постійні відрядження архівістів з метою контролю позбавляли архіви необхідних кадрів для виконання архівної роботи.

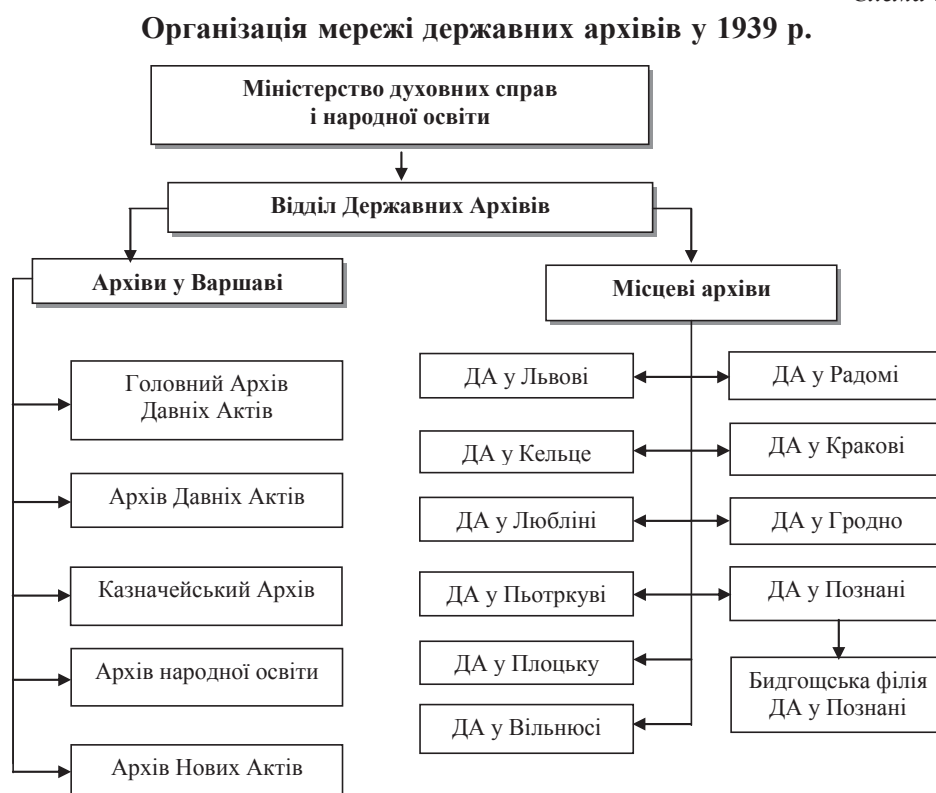
Широке наукове співробітництво, про яке йшлося у згаданих вище актах, впливало на кількість і якість документів, які отримували дослідники. В архівах завжди діяв і до сьогодні діє принцип, згідно з яким неопрацьовані і необліковані архівні документи не можуть бути доступні користувачам. У цьому місці варто підкреслити, що фонд державних архівів, зібраний до 1929 р., налічував 78 тис. 783 погонних метри, а до 1939 р. він зріс до 90 тис. погонних метрів³².

Мережа державних архівів, безумовно, не представляла собою сталу структуру. Навпаки, в ній часто відбувалися зміни: деякі архіви ліквідували, але замість них не завжди засновували нові архівні установи. Варто також зазначити, що архівна мережа не відповідала адміністративному поділу держави. Проблемними стали архіви, розміщені у випадково обраних місцях, особливо у т. зв. провінції. Так, у зв'язку

зі заснуванням Міністром військових справ відомчого Військового архіву³³, що функціонує й досі, Військовий Архів Міністерства духовних справ ліквідували в 1930 р., а на його місці був створений Архів Нових Актів³⁴. Основним завданням новоствореного архіву було збирання документів австрійських і німецьких окупаційних установ періоду 1914–1918 рр. Варто згадати про ліквідацію архівів у Калиші і Сувалках 1926 р. та припинення існування архіву в Ломжі в 1930 р. У 1933 р. ліквідували Земський архів у Львові, а його фонди передали на зберігання до Державного архіву у Львові³⁵. Міністерство духовних справ також виявляло намір ліквідувати Державний архів у Плоцьку, але його не було реалізовано до початку Другої Світової війни у вересні 1939 р. Ще в 1925 р. було вжито заходів до створення Державного архіву в Торуні. Однак, відсутність приміщення для архіву і адміністративні зміни в країні стали причинами, через які завдання, котрі планувалося покласти на цей архів, переклали на Бидгощську філію Державного архіву в Познані³⁶. Змінювалися й назви архівів. Наприклад, Земський архів у Кракові 1936 р. було перейменовано на Державний архів у Кракові, а Архів Міністерства духовних справ і народної освіти – на Архів народної освіти. Автономія Сілезії стала на перешкоді заснуванню там державного архіву³⁷. У 1932 р. був створений Архів давніх актів Сілезького воєводства в Катовіцах, але він не підпорядковувався ВДА, а перебував під управлінням Загального відділу Управління Сілезького воєводства³⁸.

ВДА у міжвоєнне двадцятиліття неодноразово наполягав на організації державних архівів у всіх тодішніх воєводських містах³⁹. У зв'язку з цим деякі архіви мали ліквідувати (як, наприклад, архів у Плоцьку), а інші планували перемістити. Наприклад, переміщення архівних фондів зазнав Державний архів у Пьотркуві, фонди якого були передані на зберігання до Лодзя⁴⁰. Реалізацію плану з переміщення архівних фондів збиралися розпочати ще в 40-х роках ХХ ст., але завадила Друга Світова війна. Структура державних архівів в Польщі до початку війни в 1939 р. показана на схемі 2.

Схема 2

Джерело: Авторська розробка.

Розмірковуючи над організацією архівів у міжвоєнний період, варто згадати про фінансову ситуацію, яка впливала на їх функціонування. Відділ Державних Архівів у Міністерстві духовних справ мав у своєму розпорядженні власний бюджет, який розподілявся між усіма підпорядкованими йому державними архівами. Бюджет мав дві складові: “загальну” і “надзвичайну”. Перша призначалася для виплати заробітної плати, а також матеріально-адміністративних витрат (робочий одяг працівників, страхування співробітників та винагороду за понаднормову роботу, підтримання будинків і офісів, поточний ремонт і організацію сховищ, придбання архівних документів і видання архівної літератури, а також витрати, пов’язані з діловими поїздками і заняттями на курсах підвищення кваліфікації)⁴¹.

“Надзвичайний” бюджет складався зі спеціальних фінансових засобів і був призначений на капітальний ремонт, будівництво або пристосування приміщень для архівів⁴². Бюджет державних архівів у період 1919–1932 рр. представлений в таблиці 2 і на діаграмі 1.

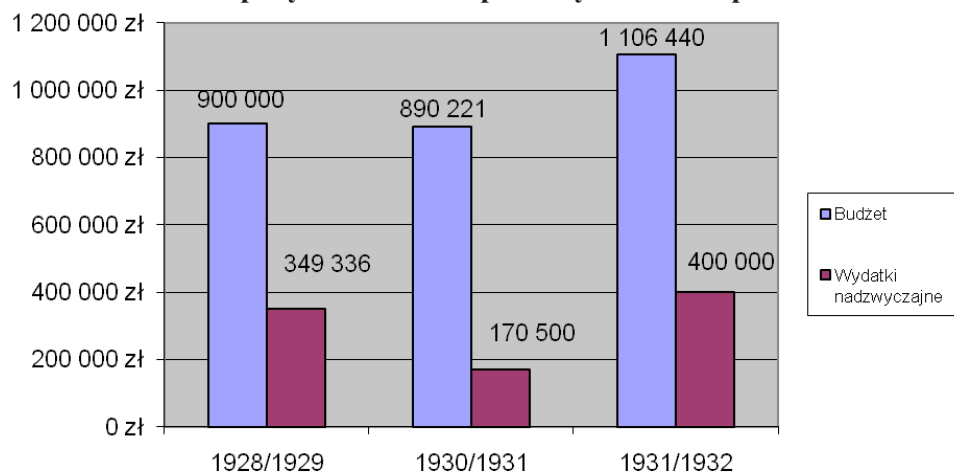
Таблиця 2

Бюджет державних архівів у 1919–1923 рр.

Рік	Бюджет (польські марки)	Звичайні витрати	Надзвичайні (непередбачувані) витрати
II пол. 1919	746 764	666 764	80 000
1922	445 574 231	0	0
1923	1 977 949 591	1 017 949 591	960 000 000

Джерело: Авторська розробка на підставі *Matczak-Gadkowska I. Archiwa państwowe... – S. 82–83.*

Діаграма 1

**Бюджет державних архівів у 1928–1932 рр.
із врахуванням непередбачуваних витрат**

Джерело: авторська розробка на підставі *Matczak-Gadkowska I. Archiwa państwowe... S. 83.*

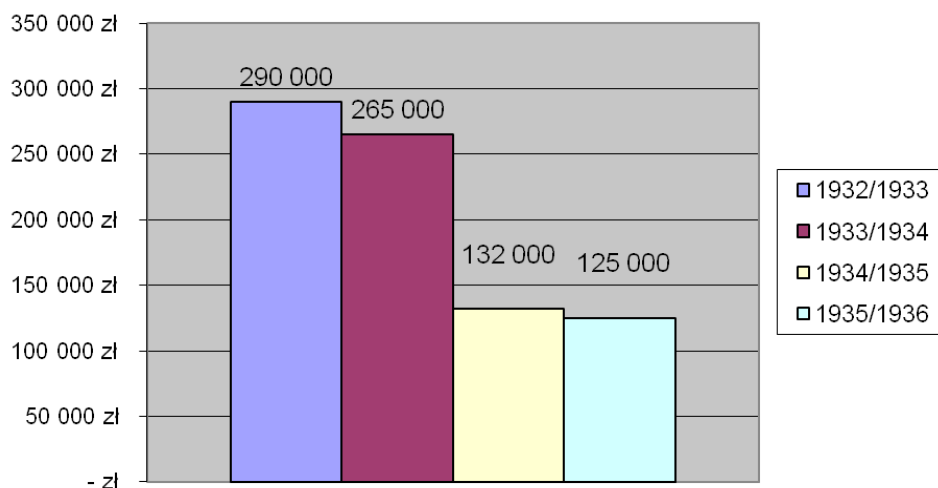
Із наведених даних видно, що в період 1919–1932 рр. бюджет не був великим. Він формувався по-різному, в залежності від господарсько-економічного становища держави. Наприклад, у 1925 р. бюджет, призначений для потреб державних архівів, становив 1 млн 71 тис. 762 злотих. Ця сума покривала персональні (426 тис. 885 злотих), матеріальні (88 тис. 24 злотих) та інвестиційні (556 тис. 853 злотих) витрати архівів. Найгіршим для державних архівів був період великої економічної кризи. Наприклад, в 1932/1933 бюджетному році на потреби Відділу Державних Архівів виділили лише 290 тис. злотих.

У наступні роки також не було збільшення бюджетних асигнувань для забезпечення функціонування державних архівів. У 1935/1936 ро-

ках на потреби державних архівів виділили лише 125 тис. злотих⁴³. Сума матеріальних і адміністративних витрат державних архівів у 1932–1936 рр. представлена на діаграмі 2.

Діаграма 2

**Адміністративно-господарські витрати державних архівів
у 1932–1936 рр.**

Джерело: авторська розробка на підставі Mamczak-Gadkowska I. *Archiwa państwowe...* S. 83.

Фінансові потреби державних архівів були на той час набагато більшими й коливалися в межах мільйона злотих на рік. Витрачання виділених архівам коштів здійснювалося під жорстким контролем. З кожним роком зменшення бюджетних асигнувань укрив негативно впливало на розмір і виплату заробітної плати в архівах, припинялися інвестиції. Бюджет не відповідав основним завданням, що стояли перед державними архівами, а також потребам архівів у проведенні ремонтних робіт. Фінансові проблеми привели до порушення роботи Архівної Ради в 1923–1927 рр., а після 1930 р. – до повного припинення її діяльності⁴⁴. Тільки з 1936 р. бюджет ВДА почав поступово зростати.

Як видно з діаграми, недофінансування ВДА, а значить і державних архівів на місцях, викликало значні труднощі в забезпеченні їх правильного функціонування. Наприклад, тільки в 1927 р., завдяки енергійним зусиллям професора Станіслава Пташицького, вдалося опублікувати перше число першого в Польщі професійного архівного журналу “Archeion”⁴⁵. Із фінансових причин залишився незреалізованим проект будівництва Центрального державного архіву, розпочатий ще 1922 р.⁴⁶ Спорудження цього об’єкту було пов’язане з планами раціонального розміщення архівних фондів. Утім, проект і до сьогодні не реалізований.

У зв'язку зі змінами міжнародної політичної ситуації в травні 1939 р., ВДА здійснив перші кроки для забезпечення збереженості архівних фондів на випадок війни. Основні заходи були спрямовані на захист найбільш цінних колекцій, що зберігалися в архівах Варшави. Так, було прийнято рішення про переміщення частини документів у сховище в Форте Сокольницького на Жолібожі. Стосувалося це тільки Головного архіву давніх актів та Архіву нових актів⁴⁷. Архівні установи, розташовані далеко від столиці, готувалися до війни відповідно до своїх обмежених можливостей. Архіви забезпечувалися, перш за все, протипожежними засобами. Навчали також працівників пожежогасінню та наданню медичної допомоги. Ще в середині травня 1939 р. ВДА скликав нараду, на якій учасники розглядали питання забезпечення безпеки архівів на випадок війни⁴⁸.

До вересня 1939 р. державні архіви підготувалися до війни настільки, наскільки це було можливо⁴⁹. Фонди деяких архівів, як, наприклад, у Військовому Архіві, були частково евакуйовані з Варшави. На жаль, евакуація не завжди сприяла збереженості архівних документів. Так, один із транспортів, в якому перевозилися архівні та військові документи, знищили бомбардувальники, а інші документи згоріли як раз напередодні перетину румунського кордону⁵⁰. Керівники провінційних архівів рідко приймали рішення про евакуацію фондів. Можливо, це було пов'язано з відсутністю потенційних місць для евакуації документів, а також людей і спеціалізованих транспортних засобів. Винятком став Державний архів у Познані, проте під час евакуації до Львова частину його фондів знищила авіація ворога, а друга частина була захоплена нацистами⁵¹. В результаті артилерійського вогню і повітряних нальотів на Варшаву був повністю зруйнований Архів народної освіти, а Казначейський архів втратив третину своїх фондів⁵². Після закінчення воєнних дій у 1939 р., перш ніж почала функціонувати організаційна структура німецької окупаційної адміністрації, до 25 жовтня на зайнятих територіях розпоряджалося військове керівництво⁵³. Після появи указів щодо організації окупованих територій, державні архіви відновили роботу в реаліях окупації і працювали під управлінням нацистської адміністрації⁵⁴.

Таким чином, у період II Речі Посполитої було закладено основи й здійснено важливі заходи з розбудови сучасної національної державної архівної служби Республіки Польща. Централізація архівної справи в Польщі була визнана найкращою ідеєю й виправдала себе. Прийняті законодавчі акти, незважаючи на свою недосконалість і проблеми впровадження, виявилися доцільними і спрацювали на врятування національної архівної спадщини. На закладених у них правових засадах розвинулася мережа державних архівів Республіки Польща.

Переклад із польської мови Лариси Левченко.

¹ У 2014 р. минуло 95 років від прийняття першого польського правового акту, що врегулював питання організації та функціонування державних архівів після здобуття незалежності в 1918 р.

² *Kobierska-Motas E. Z dziejów wykorzystywania i udostępniania archiwaliów / E. Kobierska-Motas // Archiwista. 1986. № 82. S. 10.*

³ Архівну Комісію варшавських істориків очолював Маркелі Гандельсман, функції секретаря виконував Вікентій Лопациньський, членами були: Ігнатій Тадеуш Барановський, Стефан Егрєнкреутц, Маріан Кжесимовський, Антон Рибарський, Вітольд Каменецький (заступник директора Департаменту Політичних Справ) і Богдан Хелмицький (делегат Департаменту Справедливості). Див.: *Manteuffel T. Archiwa państwowe w minionym pięćdziesięcioleciu // Archeion. 1968. T. 50. S. 9; Tomczak A. Zarys dziejów archiwów polskich. Wyd. 2. Toruń, 1982. S. 169.* Другий склад Комісії: С. Кутжеба, В. Семкович, але без В. Лопациньського. Див.: *Mamczak-Gadkowska I. Józef Paczkowski i jego wkład w budowę polskiej służby archiwalnej. Warszawa-Łódź, 1990. S. 27.*

⁴ Ревіндикація – в польській архівістиці термін означає повернення на підставі міжнародних угод архівних документів польського походження, вивезених за різних часів поза межі держави. Детальніше з поняттям “ревіндикація” можна ознайомитися у працях: *Stepniak W. Sukcesja państw dotycząca archiwaliów. Warszawa, 1989. 83 s.; Matelski D. Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. Tom 1. Kraków, 2006. 160 s.;* а також у польських словниках архівної термінології, які поряд із терміном “ревіндикація” пояснюють термін “реституція” та відмінності між ними, при цьому під терміном “реституція” розуміють повернення архівних документів на підставі судового рішення, а також відшкодування втрат. Див.: *Polski słownik archiwalny. Oprac. Aleksy Bachulski, Kazimierz Konarski, Adam Wolff. Warszawa, 1952. S. 24; Polski słownik archiwalny. Pod red. W. Maciejewskiej. Warszawa, 1974. S. 73; Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem. Warszawa, 2000. S. 432, 434.*

⁵ Засідання Архівної Комісії, про які йдеться в тексті, відбулися: 28 квітня, 20 червня, 4 липня, 6 липня, 11 липня, 26 липня, 2 серпня, 16 серпня, 23 серпня 1917 р. Див.: *Rybarski A. Centralny Zarząd Archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej // Archeion. 1927. T. 1. S. 4.* Детальніше про початок польської архівної служби див.: *Bańkowski P. Pół wieku odrodzonych polskich archiwów państwowych // Archeion. 1969. T. 51. S. 7–8 і далі; Kolankowski Z. Spór o strukturę archiwów polskich w latach 1917–1919 // Archiwista. 1973. № 1. S. 1–17.*

⁶ Організаційні перетворення пов’язувалися з розвитком політичної ситуації, за якої в сприятливих умовах 1 жовтня 1917 р. першою під управління польської влади перейшла шкільна адміністрація, підпорядкована Регентській Раді. Див.: *Manteuffel T. Archiwa... S. 9.*

⁷ Іншу дату початку функціонування ВДА, а саме 15 квітня 1918 р., знаходимо в праці: *P. Bańkowski. Зазнач. твір. S. 8.*

⁸ *Pańków S. Archiwa. Wyd. 2. Warszawa, 1975. S. 63.*

⁹ *Mencel T. Dekret o archiwach i opiece nad archiwaliami z 7 lutego 1919 r. na tle ówczesnego ustawodawstwa archiwalnego w Europie, [w:] Sześćdziesięciolecie polskich archiwów państwowych. Materiały z sesji, Łódź, 10 listopada 1979 r./pod red. A. Tomczaka. Warszawa, 1981. S. 7–8.*

¹⁰ Див. на цю тему також у працях: *Kolankowski Z. Зазнач. твір. S. 13 та Mamczak-Gadkowska I. Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej. Poznań, 2006. S. 49–50.*

¹¹ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 48.

¹² Reskrypt Rady Regencyjnej z dn. 31. 07. 1918 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami, [w:] *Sierpowski S., Matelski D.* Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł / S. Sierpowski, D. Matelski. Poznań, 1988. Poz. 1. S. 9–20.

¹³ Там само, S. 19.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów, cz. II, nr zesp. 8, sygn. 17, k. 227; *Motas M.* Powstawanie polskiej państwowej służby archiwalnej przed odzyskaniem niepodległości (1917–1918)//*Archeion.* 1979. T. 69. S. 53. Ця сума збігається з сумою, яка з'являється в недатованому бюджеті, що зберігається в Пьотркувському архіві, Registratura APPT, nr zesp. 705, spis I, sygn. 347. Budżet Archiwum w Piotrkowie na okres od 01. 09. 1918 do 31. 12. 1918 r.

¹⁵ Деяку інформацію можна знайти у фондах Архіву Нових Актів у Варшаві, в документах Президії Ради Міністрів.

¹⁶ Варто в цьому місці зазначити, що купівельна спроможність грошей за даними від 08. 06. 1915 р. у Варшаві представлена таким чином: вугілля коштувало 4–5 мк, фунт зернового хліба – 8 мк, бушель картоплі – 4 мк, фунт яловичини – 50 мк.: *Szwagrzyk J. A.* Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w. Wyd. 2. Wrocław, 1990. S. 286. Також потрібно зважити на значне зростання цін і дорожнечу наприкінці Першої Світової війни.

¹⁷ *Dekret z dn. 7 II 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami*, [w:] *Sierpowski S., Matelski D.* Dzieje... Poz. 3. S. 31–40. Повний текст Декрету разом з ілюстративним матеріалом (5 фотокопій) був також опублікований в т. 50 журналу “*Archeion*”, див.: Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami z 31 lipca 1918 r. i 7 lutego 1919 r.//*Archeion.* 1968. T. 50. S. 27–40.

¹⁸ *Mamczak-Gadkowska I.* Józef Paczkowski... S. 31.

¹⁹ Значну увагу аналізу змісту Декрету присвячено в праці: *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 56–64.

²⁰ *Dekret z dn. 7 II 1919 r. o...*, [w:] *Sierpowski S., Matelski D.* Dzieje... Poz. 3, art. 2, s. 31. Про ревіндикацію і реституцію архівних матеріалів див. детальніше: *Matelski D.* Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. T. I. Kraków, 2006. S. 241–322.

²¹ *Dekret z dn. 7 II 1919 r. o...*, [w:] *Sierpowski S., Matelski D.* Dzieje... Poz. 3, art. 3, 8, 10 i 11. S. 31, 33–34.

²² *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 62.

²³ *Dekret z dn. 7 II 1919 r. o...*, [w:] *Sierpowski S., Matelski D.* Dzieje... Poz. 3, roz. 10, art. 44. S. 39.

²⁴ *Mamczak-Gadkowska I.* Józef Paczkowski... S. 63.

²⁵ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 104.

²⁶ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Archiwum Państwowe w Poznaniu – Oddział w Bydgoszczy, nr zesp. 126, sygn. 3; Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu oraz jego archiwa powiatowe//*Archiwalny Biuletyn Informacyjny.* Warszawa, 1956. S. 2–3; *Radtke I.* Dzieje Archiwum Państwowego w Poznaniu (1869–1999)//*Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny*, R. VI/VII (1999/2000). Poznań, 2000. S. 29. Про історію Державного архіву в Бидгощі див.: *Perlińska A.* Z dziejów Archiwum Województwa Bydgoskiego//*Archeion.* 1975. T. 62. S. 83–95.

²⁷ *Tomczak A.* Zarys dziejów... S. 177; *Handelsman M.* Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego. Wyd. 2. Warszawa, 1928. S. 98–99.

²⁸ Згідно з даними, опублікованими в журналі “*Rocznik Polityczno-Gospodarczy za 1938 rok*”, у Польщі функціонувало 282 недержавних архіви, а

також відділи рукописів бібліотек і музеїв: *Motas M.* O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej//*Archeion.* 1968. T. 48. S. 135.

²⁹ *Sprawozdanie z działalności Wydziału Archiwów Państwowych za 1937 rok*//*Archeion.* 1938–1939. T. 16. S. 148, 150 i 152.

³⁰ Wskazówki dotyczące urządzenia archiwów, Zasady ogólne określające sposób korzystania z archiwum, Regulamin pracowni publicznej, Korzystanie z archiwów państwowych przez urzędy państwowe, samorządowe i instytucje użyteczności publicznej, Stosunki archiwów z instytucjami naukowymi, Porządkowanie archiwaliów będących własnością Państwa Polskiego, Biurowość archiwów państwowych, Obowiązki urzędników archiwalnych, Przepisy dotyczące Komisji Kwalifikacyjnej oraz Regulamin czynności archiwistów objazdowych. *Див.: Lewandowska M.* Kadra archiwów państwowych w Polsce Ludowej (1945–1983). Warszawa–Łódź, 1988. S. 11; *Piechota R., Jagiello B., Motas M.* Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918–1922), cz. 2, Regulaminy archiwalne//*Teki Archiwalne.* 1971. T. 13. S. 169–188.

³¹ *Ehrenkreutz S.* Archiwiści objazdowi czy konserwatorowie zabytków sztuki i kultury?//*Archeion.* 1927. T. 1. S. 150 i далі.

³² *Matuszak T.* Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim 1919–1951//*Piotrków Trybunalski-Radzyń Podlaski,* 2009. S. 183–184.

³³ *Roman W. K.* Polska archiwistyka wojskowa do 1939 roku//*Piotrkowskie Zeszyty Historyczne.* 2000. T. 2. S. 307–308.

³⁴ Про історію Військового архіву писали: *Ciesielski J.* Dzieje Archiwum Wojskowego 1918–1939. Warszawa, 1999; *Його ж.* Utworzenie i zmiany organizacyjne Archiwum Wojskowego w latach 1918–1939//*Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej.* 1998. № 21. S. 15–32; *Roman W. K.* Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998. Tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego. Toruń, 1999; *Wysocki W.* Archiwum Wojskowe 1919–1930. Dzieje i działalność//*Teki Archiwalne. Seria nowa.* 1997. T. 2 (24). S. 15–22.

³⁵ *Nowacki R.* Archiwum Krajowe Akt Grodzkich i Ziemskich we Lwowie w latach 1879–1933//*Rocznik Lwowski.* Warszawa, 2003. S. 79.

³⁶ *Tomczak A.* Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich aktualne zadania//*Archeion.* 1966. T. 43. S. 71.

³⁷ *Tomczak A.* Zarys dziejów archiwów polskich. Wyd. 2. Toruń, 1982. S. 178.

³⁸ *Antonów M.* Dwudziestopięciolecie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach (1832–1957)//*Archeion.* 1958. T. 28. S. 31–32; *Fałęcki T.* Dzieje państwowej placówki archiwalnej w Katowicach do 1945 roku//*Szkice Archiwalno-Historyczne.* 1998. № 1. S. 57.

³⁹ ВДА планував перемістити архіви, що розміщувалися на території воєводств, у воєводські міста. Архів у Плоцьку планували перемістити до Варшави, архів у Радомі – в Кельце, архіви в Гродно і Ломжі – в Білосток, Калішський та Пьотркувський архіви – до Лодзя, а Бидгощський – до Познані. *Див.: Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 110.

⁴⁰ Прихильником переміщення ДА у Пьотркуві до Лодзя був архівіст Ян Варенжак. *Див.* його працю: *Z zagadnień potrzeb archiwalnych.* Wydawnictwa archiwalne, wydanie własne Archiwum Miejskiego w Łodzi (nadbitka z “Dziennika Zarządu Miejskiego” № 3 за 1939 р.), b. m. w. 1939. S. 6; *Matuszak T.* Archiwum... S. 118–122 i 230–233.

⁴¹ *Mamczak-Gadkowska I.* Archiwa państwowe... S. 82.

⁴² На жаль, відсутність достатніх даних із питань бюджету не дозволяє простежити фінансове становище державних архівів протягом міжвоєнного періоду.

⁴³ *Mamczak-Gadkowska I. Józef Paczkowski... S. 70; Sprawozdanie z działalności Wydziału Archiwów Państwowych w latach 1933 i 1934//Archeion. 1935. T. 13. S. 152. Інша сума, а саме 132 тис. злотих, вказана в праці: Tomczak A. Zarys dziejów... S. 182.*

⁴⁴ *Mamczak-Gadkowska I. Józef Paczkowski... S. 71.*

⁴⁵ До 1939 р. друком вийшли 16 томів журналу "Archeion". Першим його редактором (до 1931 р.) був Станіслав Пташицький, а потім Вітольд Суходольський разом із Вікентієм Лопацинським. *Див.: B. Woszczyński. Archiwiści poznańscy na łamach pierwszych tomów "Archeionu"//Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny. R. VI/VII (1999/2000). Poznań, 2000. S. 90.*

⁴⁶ Заходи щодо спорудження будівлі майбутнього Центрального державного архіву ВДА Архівна Рада почала здійснювати ще в 1919 р. В одній будівлі на алеї Шука у Варшаві планували розмістити ВДА і всі варшавські архіви. Конкурс на проект будівлі, оголошений ВДА, виграв в 1921 р. архітектор професор Чеслав Пшибильський. Детальніше про цю цікаву ініціативу див. у праці: *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa państwowe... S. 254–256.*

⁴⁷ *Manteuffel T. Archiwa... S. 15.*

⁴⁸ Детальніше про підготовку варшавських архівів до війни *див.: Majewski P. Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945. Warszawa, 2005. S. 41–44.*

⁴⁹ Про стан архівних документів і їхню долю під час воєнних дій часто згадують у своїх спогадах варшавські архівісти. *Див., наприклад: Suchodolski W. Ze wspomnień archiwisty, [w:] Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945. Pod Red. S. Lorentza. T. 1. Warszawa, 1970. S. 445–461.*

⁵⁰ *Ciesielski J. Utworzenie i zmiany... S. 32.*

⁵¹ *Majewski P. Вказ. праця. S. 59–60.*

⁵² Разом із будівлею Архіву народної освіти згоріли близько 40 тис. справ документів та книг. Це були документи органів управління в сфері освіти, що існували на території Польщі з 1801 р. У Казначейському архіві згоріли близько 100 тис. справ і близько 30 тис. мап. *Див.: Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945. Siedlce, 1997. S. 82.*

⁵³ *Jędrzejewski E. Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne. Warszawa, 1975. S. 180.*

⁵⁴ Детальніше *див.: Stażewski M. Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939–1945. Warszawa-Lódź, 1991; Matuszak T. Archiwa państwowe w okresie II wojny światowej, [w:] Militarne i polityczne aspekty udziału Polski w II wojnie światowej, oprac. Zbiorowe. Tomaszów Mazowiecki, 2009. S. 25–33.*

In presented article the polish archivists activities aimed in to creation of fully centralized net of state archives after the period of the years of national bondage, were shown. The first initiatives, that were taken in Poland during the World War I, had found their reflection in the prepared acts of law. In those acts the first structures and tasks of centralized archival network and its subordination, were shown in those times. The Rescript of the Regency Council, that was published in July 31th 1918, therefore still before a formal regain of independence by Poland, has been subjected to substantive criticism of the historical and archival environment, among others by prof. Teodor Wierzbowski. In the consequences of actions taken in those times, was established on February 7th 1919 "Decree on the organization of state archives

and care of archival materials”. Directly to March 29th 1951, this basic in archival field act of law, was regulating whole crucial issues of the archives of the II Polish Republic activities. This document has been supplemented by numerous regulations and guidelines, created by The Ministry of Religious Affairs and Public Education, in which the Department of State Archives was subjected to. It was the governing body for state archives, which decided on the organization, tasks and budget of all institutions. An independent advisory body was the functioning Archives Council, whose members were elected for a three-year term. In this publication, based on subsequent legal acts, the author presented numerous problems that faced by state archives, covering both legal, organizational and financial issues. The article is based on a rich literature of the subject and is enriched with diagrams, charts and tables illustrating the issues discussed in the text.

Key words: the State Archives of the II Republic of Poland; Decree on the organization of state archives and care of archival materials; Department of State Archives in Poland.